

ساختار، ماهیت و

اهداف نهضت جنگل

فریدون شایسته

مقدمه

نزدیک به یک سده از عمر نهضت سیاسی - اجتماعی جنگل به رهبری مرحوم میرزا کوچک جنگلی می گذرد اما هنوز می توان و باید درباره ی آن سخن گفت. خاطرات یاران نزدیک میرزا و تاریخ نگاری این دوره، گرچه منابع بسیار ارزنده ای در معرفی این نهضت بشمار می روند اما مطالب پراکنده و با نگاه تخصصی به بخشی از نهضت جنگل، برطرف کننده پرسش ها و ابهامات مطرح پیرامون این نهضت نیست. در این مقاله کوشش شده است به چند مسئله مهم پرداخته شود:

۱. هدف از تشکیل نهضت جنگل

۲. ترکیب اجتماعی نهضت جنگل

۳. منابع مالی نهضت جنگل

۴. اقدامات و خدمات نهضت جنگل

۵. ساختار نهضت جنگل

۶. مخالفان نهضت جنگل

امید است مطالعه این مقاله توانسته باشد، به پرسش های بالا پاسخ مناسبی دهد و ابهامات موجود را برطرف سازد.

۱. هدف از تشکیل نهضت جنگل چه بود؟

ابراهیم فخرایی مهمترین اهداف نهضت جنگل را:

۱. اخراج نیروهای بیگانه

۲. برقراری امنیت و رفع بی عدالتی

۳. مبارزه با خودکامگی و استبداد می داند. (فخرایی ابراهیم، ۱۳۵۲، ص ۵۱)

میر احمد مدنی بر این اعتقاد است: «میرزا کوچک و همراهانش اهتمام داشتند، بیگانگان در امور داخلی ایران مداخله نکنند و ایران به دست ایرانی اداره شود. او در قبال این قشون بیگانه ایستادگی کرد و سعی کرد مقدرات کشور به مردان صالح سپرده شود، تا آمال و آرزوی آزادیخواهان اجرا شود و به همین منظور با هر نیت ارتجاعی و استعماری مخالفت نمود.» (مدنی میر احمد، ۱۳۷۷، ص ۷۳)

سید حسن تقی زاده نیز به معرفی میرزا کوچک و اهداف او پرداخته است. می توان دیدگاه وی را مویده نوشته های دو تن از یاران نزدیک میرزا دانست که در پیش اشاره شد، او می نویسد: «میرزا کوچک آدم خیلی خوبی بود، در گیلان سر بلند کرد و حکومت تشکیل داد. اما او نمی خواست خودمختار باشد. او و یارانش با اشاره به اعمال و ثوق الدوله می گفتند، آنها مشروطه را از میان بردند و به انگلیس بد می گفتند. او مسلمان مومن و درستکاری بود که صحت عمل داشت. آنها همه جا با طهران و حکومت خصومت می کردند و می گفتند دستگاه حکومت دزد است و راست هم می گفتند.» (تقی زاده سید حسن، ۱۳۶۸، ص ۳۵۷).

خان ملک ساسانی خاطره ای از دیدار با میرزا کوچک بازگو کرده است. او در این خاطره می گوید:

«... همیشه در ضمن صحبت از دخالت های اجانب در امور ایران بسیار ناراحت بود و از مظلوم ایشان و صدماتی که به آزادی طلبان زده بودند حکایت ها می کرد.» (ساسانی خان ملک، ۱۳۵۲، ص ۳) احمد کتابی نهضت جنگل را بحق بمنزله شدیدترین اعتراضی می داند که در جریان جنگ بین الملل اول از طرف مردم ایران علیه مداخلات ناروای بیگانگان و سیاست های استعماری آن ها ابراز شد. (کتابی احمد، ۱۳۶۲، ص ۱۲۵) حاج احمد کسمانی در کتاب خاطرات خود از اهداف نهضت جنگل اینگونه یاد می کند: «هدف ما این بود که پس از به دست آوردن استقلال و ایجاد یک حکومت ملی در سراسر کشور، اراضی مالکان بزرگ را میان زارعین قسمت کنیم و سوادآموزی را برای تمام مردم ایران اجباری کنیم.» (کسمانی حاج احمد، همان، ص ۲۷)

روشار محقق فرانسوی به بهترین شکل در مورد ماهیت و اهداف نهضت جنگل سخن گفته است. دیدگاه وی به خوبی از واقعیات این نهضت پرده برداشته است: «رهبران جنبش از آرمان جامعه ملل، که مبتنی بر استقلال ملت ها بود، الهام می گرفتند. در واقع سیاست جنبش جنگل، مبنی بر وضع قانون اساسی، ایجاد یک دولت ملی برخوردار از یک ارتش ملی و لغای نظام کاپیتولاسیون بود که اروپاییان پدید آورده بودند. جنگلی ها همچنین خواهان آن بودند که بهره برداری از منابع کانی ملی به وسیله بیگانگان پایان یابد، سرمایه ملی در راه توسعه صنعت و ایجاد راه آهن و کارخانه های نساجی و چرم سازی ملی به کار رود و بالاخره نظام آموزشی نو و همچنین بیمارستان ها و آزمایشگاه های مناسب پدید آید.» (روشار فیلیپ، گیله و، ص ۹)

۲- ترکیب اجتماعی نهضت جنگل چگونه بود؟

ابراهیم فخرایی نهضت جنگل را متشکل از: مثنی کاسب، زارع، خرده مالک،

روشنفکر و پیشه ور معرفی کرده است. (فخرایی ابراهیم، ۱۳۵۲، ص ۵۲) شاپوررواسانی طرفداران

نهضت جنگل را دهقانان و زحمتکشان شهری می داند و وجه بارز این نهضت را حضور دهقانان عنوان کرده است. (رواسانی شاپور، ۱۳۶۳، ص ۲۲۹) به عقیده میر ابو القاسمی در میان نیروهای چریکی

فرهنگ گیلان
شماره ۲۵ و ۲۶
بهار و تابستان ۸۵

جنگل بیش از همه نیروی عظیم دهقانان و سپس ذغال پز، خشت مال، کارگر کشاورز، بزازه زرگر، عکاس، صراف، آشپز، خیاط، نانوا، سمسار، درشکه چی، قهوه چی، شیشه بر، باربر، آرایشگر، نعلبند مشاهده می شود. (میرابوالقاسمی سید محمد نفی، ۱۳۸۲، ص ۵۵۲) این ترکیب اجتماعی کاملاً منطبق با واقعیت است زیرا حاج احمد کسمانی به عنوان یکی از تجار بزرگ در نهضت جنگل شرکت داشت و عده ای هم به نام های کربلانی حسین کسمانی، کربلایی ابراهیم، محمد حسن پاپروسی همگی به عنوان بزازه معروف شده اند که جملگی از بستگان نزدیک حاج احمد بودند. باز در میان اسامی باران نهضت جنگل می توان به اسامی علی و رحیم شیشه بر اشاره کرد که این شهرت بیانگر پیشه آن دو بوده است. در کنار این ها، افرادی هم بوده اند که به تهور و شجاعت معروف شده اند و از شغل آنان اطلاعی در دست نیست. محمود خان زولیده، نصرت الله آزاد راد و... از این دسته اند. برخی از افراد هم به عنوان روشنفکر و رجال صاحب نام به این نهضت

پیوستند که از نام آوران این رشته باید از میرزا حسین خان کسمانی، عبدالوهاب صالح و مشدی علیشاه چومثقالی یاد کرد که از دوره مشروطه به عنوان پیشگامان این واقعه مهم تاریخی در گیلان فعالیت داشتند و از حسن شهرت و اعتبار کافی برخوردار بودند. در کنار آنها تعدادی مترجم و متفکر مورد توجه میرزا کوچک قرار گرفتند و به عنوان افراد مورد وثوق به سفر رفتند. صالح مظفرزاده و سعدالله درویش از این دسته بودند.

می توان از چهره های خادم و صاحب نظر چون: محمد علی پیربازاری، بهاءالدین املشی، محمد علی گیلک، برادران رضا و... نام برد که از اعضای نهضت جنگل بودند و حتی بعد از فروپاشی نهضت در عرصه روزنامه نگاری و خدمات اجتماعی خوش درخشیدند.

۳- منابع مالی نهضت جنگل چه بود؟

حاج احمد کسمانی در کتاب خاطرات خود در مورد منابع مالی نهضت جنگل اطلاعات ارزنده ای ارائه می دهد که قابل اعتناست: «در واقع قبل از قیام، کلبه

دکتر حشمت (پزشک جنگل)

گفت: حاضریم هر چه دارم در راه مملکتم بپردازم ولی حاضر نیستم به جنگل بیایم. او تا پایان وقایع جنگل محرمانه به آنها کمک می کرد. «جنگلی میرزا اسماعیل، ۱۳۵۷، ص ۱۹» وی در ادامه از مصادره اسلحه غلامحسین خان و ۶ نفر از اعضای دسته وی به نام منگلی، مصادره ۶۰ قبضه اسلحه از قوای عبدالرزاق شفتی و مصادره قوای مفاخر الملک در کسما هم سخن گفته است. (همان، ص ۲۱، ۲۲ و ۲۳) «به نوشته میرزا اسماعیل جنگلی در جنگ با قوای روس در پسیخان، یکصد و پنجاه قبضه اسلحه به دست جنگلی ها افتاد.» (همان، ص ۲۸) روحانیون رشت نیز دو نفر از علما به نام های: سید محمود روحانی و شیخ علی اعلم الهدی را مأمور وصول عشریه به نفع هیات اسلام و سازمانهای جنگلی کردند. «همان، ص ۲۹» «میرزا و دکتر حشمت علاوه بر کمک های مالی افراد و دریافت وجوهی از ثروتمندان و زمینداران، موضوع عشریه را عنوان کردند که مورد پشتیبانی قرار گرفت. گرفتن عشریه از سال ۱۳۳۶ ه. ق در دستور کار جنگلی ها قرار گرفت.» (سیرابوالفاسی سید محمد تفر، ۱۳۷۸، ص ۲۷)

«یکی از راه های تامین بودجه برای نهضت جنگل، مبلغ ۷۰ هزار تومان بود که امین الدوله برای آزادی خود پرداخت و این وجه به مصرف خرید اسلحه و تجهیزات

مخارج نهضت مانند خرید اسلحه، مهمات و چیزهای دیگر به عهده من و از سرمایه خودم بود و شخصا آن را انجام می دادم. همچنین تا ۱۷ ماه پس از رفتن به جنگل و شروع قیام، کلیه مخارج و کارهای وابسته به آن و خرید اسلحه با شخص من بود. پس از این ۱۷ ماه هر چه داشتم و در اختیار مجاهدین بود، دیگر داشت تمام می شد. تقریباً ۲۰ ماه از اقامت ما در جنگل می گذشت که مجاهدین، انبار برنج حاج سید رضی مالک را توقیف کردند و ۱۲ هزار تومان از او گرفتند و برای آنکه مالکین در اثر فشار ما به مخالفین نیبوندند، قرار شد تمام مالکین گیلان از درآمد خود تومانی ۲ ریال به صورت اعانه به نهضت جنگل کمک کنند.» (عاطرات کسان، ۱۳۸۳، ص ۹۲)

میرزا اسماعیل جنگلی در مورد منابع مالی و تسلیحاتی جنگل، اطلاعات مفیدی ذکر می کند. خاطرات وی از این نظر نسبت به دیگران حاوی مطالب ارزشمندی است: «نخستین کمکی که به جنگلی ها شد، ارسال چند قبضه اسلحه از طرف موید دیوان بهمینار و همچنین پرداخت مبلغ ۲۰۰ تومان از طرف حاج موسی جدید طواف بود. حاج موسی جدید که تصور می شود از خانواده کلیمی و جدید الاسلام بود، در جلسه ای که مخفیانه در منزل او تشکیل شده بود،

زارع نیز رخنه کرده بود، دیگر مالک به خود اجازه ناسزاگویی به زارع را نمی داد زیرا بسیاری از دهقانان و کشاورزان اسلحه به دست گرفته و دوشادوش جنگلی ها در نبرد بودند. اکثریت مردم گیلان پیدایش این عقیده را به فال نیک گرفته بودند و می اندیشیدند طلیعه قیام جنگل، پایان بدبختی گیلان است. «فخرایی ابراهیم، ۱۳۵۲، ص ۷۵» سران نهضت جنگل علاوه بر حمایت از مردم گیلان، از دفاع از منافع مردم ایران نیز دریغ نمی ورزیدند. در تایید این ادعا می توان حمایت آنان را از بینوایان و قحطی زدگان تهران دید. فخرایی می نویسد: «زمانی که در تهران قحطی و هرج و مرج حکمفرمایی می کرد، جنگلی ها ۲۰۰ خروار برنج را که از عشریه های جنسی وصول نموده بودند، برای مردم نیازمند و قحطی زده تهران فرستادند و تعهد کردند، کمیسیون اعانه ای که در رشت به عضویت حاجی سید مهدی علوی (بازرگان) و حاجی آقا رضا (مطبعه) و میرزا محمود خان (معاون کارگزاری) و اسکندر خان امانی تشکیل شده بود، ماهیانه ده هزار تومان به نفع در ماندگان و قحطی زدگان بپردازد.» (فخرایی ابراهیم، همان، ص ۱۰۳) میراحمد مدنی هم در کتاب خاطرات خود به بخشی از اقدامات و خدمات نهضت جنگل اشاره می کند و می نویسد: «در دوره تثبیت نهضت، تشکیلات کشوری و لشکری جنگل منظم شد و زارعین که تا آن زمان در فشار و قید مالکین جایر بودند و از

برای افراد جنگل رسید. «(انتشار ابرج، ۱۳۸۰، ص ۲۲۶) حاج احمد کسمانی در کتاب خاطرات خود وجه مورد نظر را، هشتاد هزار تومان دانسته است. (کسمانی حاج احمد، ۱۳۸۳، ص ۸۶) محمد علی گیلک هم در کتاب خاطرات خود، از شصت هزار تومان یاد کرده است. (گیلک محمد علی، ۱۳۷۱، ص ۵۸) در یکی از گزارش های مقامات محلی دولت مرکزی، در مورد منابع مالی نهضت جنگل آمده است: «مخارج نگهداری و اداره فوای جنگل از عوایدی است که بابت عشریه و اخذ گمرکات خیلی زیاد از کلیه بارها که از حدود جنگل عبور می کنند، وصول می شود.» (سادات عظمی رقیه، ۱۳۷۷، ص ۱۳۰) احمد کسمانی وابستگی مالی نهضت به دولت های خارجی را نفی کرده است و منابع مالی نهضت را اقشار داخلی می داند. (کسمانی حاج احمد، همان، ص ۳۶)

۴- اقدامات و خدمات نهضت جنگل چه بود؟

یکی از خدمات ارزنده نهضت جنگل، دمیدن روحیه امید به زندگانی روستاییان بود. این مطلب را می توان در گزارشی که ابراهیم فخرایی از نتیجه جنگ بین نیروهای جنگل و عمال روسیه تزاری در گسکره ماکلوان ارایه کرده است، مورد مطالعه قرار داد.

ابراهیم فخرایی می نویسد: «هنگامی که از هر طرف به جنگلی ها تیریک می رسید و نام جنگل به احترام یاد می شد. اثر این پیروزی حتی در روابط بین مالک و

هستی ساقط شده بودند، کم کم با حقوق خود آشنا شدند و مراجع قانونی را شناختند. برای رفع اجحاف، مالکین نیز به محاکم صالح و ابتدایی که از قضات پاکدامن و ایران دوست تاسیس شده بود، مراجعه می کردند. برای ارتباط قضات و دهات ۱۲ رشته راه ساختند که تاکنون به همین شکل باقی است. در اغلب قضبات و دهات، دبستان تاسیس کردند و به اطفال دهقانان تعلیم دادند، در گوراب زرمیخ مدرسه نظام تاسیس کردند و جوانان دهاتی را به فتون نظامی آشنا کردند و عملیات جنگل را به آنها آموختند. «مدنی سر احمد، ۱۳۲۷، ص ۵۱» محمد علی گیلک در خاطرات خود آنچه را میر احمد مدنی بازگو کرده است، تأیید می کند و راههای جدید را به شرح زیر نام می برد: «راه بازار جمعه به فومن، فومن به صیقل کومه شفت، فومن به لولمان، لولمان به سفه بن، فومن به گشت، گوراب زرمیخ به صومعه سرا، گوراب زرمیخ به کسما، صومعه سرا به نرگستان، کسما به ضیابیر، ضیابیر به اسالم طالش، تعمیر راه رشت به کسما، تعمیر جاده رشت به تهران، تعمیر راه لاهیجان و غیره. «گیلک محمد علی، همان، ص ۷۹» میرزا اسماعیل جنگلی علاوه بر مطالب پیشین که در خاطرات گیلک و مدنی آمده است، گوشه ای دیگر از اقدامات و خدمات نهضت جنگل را بازگو می کند: «کمیته هایی که در نهضت جنگل تشکیل شده بودند، دستور گرفتند، برای تدارک لباس و لوازم وطنی مشغول کار شوند و در نتیجه تشویق صنعتگران محلی در مدت کمی چندین کارخانه و کارگاه دستی در فومن ساخته شد که در آن کارخانه ها کلاه، لباس و سایر لوازم سربازی تدارک دیده می شد. «جنگلی میرزا اسماعیل، همان، ص ۶۴» ابراهیم فخرایی علاوه بر تأیید مطالب میرزا اسماعیل جنگلی، از اهتمام خود به عنوان نماینده نهضت جنگل در تکمیل دبستان نصرت فومن، تاسیس چهار باب دبستان در صومعه سرا، کسما و ماسوله و ایجاد یک باب دبیرستان شبانه روزی در کسما سخن گفته است. (فخرایی ابراهیم، همان، ص ۲۳)

همراه با ساختن مدرسه و خانه برای کودکان بی سرپرست، به منظور مبارزه با بیسوادی، شوراهای تعلیم و تربیت تشکیل شدند. دولت جنگل کوشید، مردم را با ماهیت استعمار و نقش دولت مرکزی در تهران آشنا کند. (روایاتی شاپور، ۱۳۶۳، ص ۲۷)

۵. آیا ساختار نهضت جنگل محلی بود؟
فیلیپ روشار ساختار نهضت جنگل را مشکل از

جنگل نشینان گیلانی و کردهای داند. بعدها ترک های قفقاز که از قتل عام آوریل ۱۹۱۸ میلادی از باکو گریخته بودند، به نهضت جنگل پیوستند. روشار فیلیپ، گیلک و، ص ۹۱) حاج احمد کسمایی از پیوستن تعدادی از کردهای کرمانشاه سخن می گوید که در گیلان به کار خشت مالی می پرداختند و معتقدات، آنان توسط بزرگان خود به نام های: خالو میرزا علی، خالو سهراب، خالو قنبرخان، خالو قربان و رحمان خان به نهضت ملحق شدند. (کسمایی حاج احمد، همان، ص ۵۵) محمد علی گیلک در مورد علت مهاجرت کردها به گیلان و چگونگی فعالیت آنها می نویسد:

«از رعین گیلان برای آبیاری مزارع خود احتیاج به حفر رودخانه و استخر داشتند. هر سال عده ای از اطراف به گیلان می آمدند تا در قریه ها و قضبات کار کنند که استفاده خوبی هم می بردند در آن اوقات گروهی هفت و هشت نفره که از کردستان آمده بودند و در آن حدود کار می کردند، به علت نزدیکی با جنگلی ها و دیدن رفتار آنان و آشنایی با سوابق و احوال کوچک خان داوطلب شدند، جزو مجاهدین باشند. تقاضای آنان مورد قبول واقع شد، رئیس آنها خالو میرزا علی نام داشت. خالو قربان همشیره زاده خالو میرزا علی بود. او که به داد و ستد کثیر در ماسوله و گاهی در زنجان اشتغال داشت. وقتی دید دایی اش به جنگلی ها پیوسته است خود نیز به آنها ملحق شد. (گیلک محمد علی، همان، ص ۲۲) تعدادی از افسران آلمانی و ترک با نهضت جنگل همکاری می کردند. حاج احمد کسمایی درباره نوع فعالیت آنها در جنگل و چگونگی پیوستن این مردان نظامی می نویسد: «خارجی هایی که در استخدام ما بودند، بیشتر کسانی بودند که در جنگ با روس ها به اسارت گرفته شده بودند، و از حبس خانه گریخته بودند آنها می خواستند از راه ایران به بغداد بروند. ما به ایشان تکلیف کردیم برای تعلیمات نظامی در استخدام ما باشند. آنها هم قبول کردند و ماندند. اما تعداد آنها هیچوقت از ده - بیست نفر تجاوز نکرد و تازه زمانی به استخدام ما درآمدند که پایان تعلیماتشان با خاتمه کار جنگل مقارن شد. هیچکدام نیز در جنگ های ما شرکت نکردند. «کسمایی حاج احمد، همان، ص ۲۵» حاج احمد کسمایی علاوه بر ذکر اسامی چون: میرزا علی طالقانی، عبدالوهاب خراسانی و احمد کردستانی که معرف محل سکونت و زادگاه آنان است، از پیوستن مردم مازندران، آذربایجان و کردستان به نهضت جنگل سخن گفته است. (همان، ص ۷۱)

۶- مخالفان نهضت جنگل چه گروهی بودند؟

شرکت گسترده کشاورزان در نهضت جنگل، موجب ترس و هراس در مالکان بزرگ شد و آنان را به رویارویی با نهضت جنگل واداشت. بهاء‌الدین املشی از راهکار مالکان بزرگ درباره نابودی این نهضت می‌نویسد: «با به خطر افتادن منافع مالکان بزرگ از سوی آنها به روس‌ها و قوای دولتی فشار وارد شد که باید به هر وسیله جنگلی‌ها را از میان برداشت و خون آنها را ریخت. آنها رعایای گریز پا را مثل غلامان قرون وسطی به زندان مالکین بردند.» (املشی بهاء‌الدین، ۱۳۵۲، ص ۲۱۱) مالکان بزرگ و منتفدین گیلان برای مقابله با نهضت جنگل درصدد برآمدند، با دعوت از حاجی محسن خان امین‌الدوله مالک عمده لشت‌نشاء به گیلان، به طرح نقشه و مبارزه مسلحانه پرداختند ولی افراد جنگل قبل از آغاز عملیات او را دستگیر کردند (کتاب گیلان، جلد دوم، ۱۳۸۰، ص ۱۸۹) در نامه‌ای که حاج محمد حسین امین‌التجار در ۲ ربیع‌الثانی سال ۱۳۴۰ قمری از رشت به تهران فرستاده است، می‌توان به عمق انزجار و تنفر مالکان بزرگ از نهضت پی برد: «خدا ریشه ظلم این فرقه اشتراری که در جنگل و

رشت جمع شده بودند، همین طور که کنده است، از ریشه قلع و قمع فرماید که دیگر رعیت موافق مطیع مسلمان نگذارند.» (انشار ایرج، ۱۳۸۰، ص ۲۶) سفارت آلمان در ایران در گزارش خود به شماره ۴۶۴ در تاریخ ۳۰ سپتامبر ۱۹۲۰ از تلاش زمینداران بزرگ گیلانی برای نابودی نهضت جنگل، آورده است: «کمیسیونی از زمینداران عمده گیلان به ریاست رئیس الوزرا در تهران تشکیل شد تا درباره اوضاع گیلان مشورت کنند. گفته می‌شود، یک قسمت از جنگل‌های بین منجیل و رشت را نابود کرده‌اند تا پناهگاه‌های قیام‌کنندگان گیلانی را از آنها بگیرند.» (انشار ایرج، همان، ص ۱۱۳) در تایید مخالفت مالکان بزرگ با نهضت جنگل گفتنی است: در لشکر کشی مفاخر الملک به کسما، دو تن از همراهان سرشناس وی به نامهای: اشجع الدوله اسالمی و برهان السلطنه طارمی از مالکان عمده گیلان بودند. (گیلک محمد علی، همان، ص ۲۰) محمد علی گیلک درباره علت حمایت سپهدار رشتی از مخالفان میرزا کوچک می‌نویسد: «سپهدار از کسانی بود که در مقام وزیر کشور، وجود جنگلی‌ها را برای حیثیت، موقعیت و املاک خود در رشت مضر می‌دانست، بنابراین بهترین پشتیبان مالکین شناخته شد و به هر طریقی خواست زودتر این جمعیت را محو کند.» (گیلک محمد علی، همان، ص ۲۲) در کنار این مالکان عمده باید از حاکمیت مرکزی و دولتهای استعماری روس و انگلیس نام برد.

منابع و ماخذ

۱. افشار ایرج - برگ‌های جنگل (نامه‌های رشت و اسناد نهضت جنگل) تهران - نشر و پژوهش فراوان، چاپ اول ۱۳۸۰
۲. املشی بهاء‌الدین - گوشه‌هایی از تاریخ گیلان - به کوشش محمد هادی میزان - بی‌نا - بی‌جا - چاپ ۱۳۵۲
۳. اصلاح عربانی ابراهیم - کتاب گیلان - جلد دوم - تهران - انتشارات پژوهشگران ایران - چاپ دوم ۱۳۸۰
۴. روشار قلیپ - اصلاح طلبی و سنت (جنبش جنگل از ۱۲۹۴ تا ۱۳۰۰) ترجمه ع. روح بخشان، رشت - ماهنامه گیله‌وا، آذر - دی ۱۳۷۴ - شماره ۳۲
۵. روآسانی شاپور، نهضت میرزا کوچک خان جنگلی و اولین جمهوری شورایی در ایران - تهران - انتشارات چاپخش - چاپ اول ۱۳۶۳
۶. جنگلی میرزا اسماعیل - قیام جنگل - با مقدمه و کوشش اسماعیل رابین - تهران - انتشارات جاویدان - چاپ اول ۱۳۵۷
۷. گیلک محمد علی - تاریخ انقلاب جنگل - رشت - نشر گیلکان - چاپ اول ۱۳۷۱
۸. سادات عظیمی، رقیه - نهضت جنگل به روایت استاد وزارت خارجه - تهران - مرکز چاپ و انتشارات وزارت خارجه - چاپ اول ۱۳۷۷
۹. کسمایی حاج احمد - یادداشت‌هایی از نهضت جنگل - گردآوری، تصحیح و تحشیه منوچهر هدایتی خوشکلام - رشت - انتشارات کتیبه گیل، چاپ اول ۱۳۸۳
۱۰. مدنی میر احمد - جنبش جنگل و میرزا کوچک خان - به کوشش سید محمد تقی میرابوالقاسمی - تهران - انجمن آثار و مفاخر فرهنگی - چاپ ۱۳۷۷

فرهنگ گیلان
شماره ۲۵ و ۲۶
پهار و تابستان ۸۵

۶۷

ورگ کیتابخانه

<http://book.varg.ir>